

ԺԹ ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱԴՈՆՑԻ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀՈԴՎԱԾ-ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

(ծննդյան 130-ամյակի առթիվ)

Հայ ակամավոր պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցի (1871-1942) գիտական ժառանգությունը բազմաթիվ է և բազմաբնույթ: Նրա ուսումնասիրությունները վերաբերում են հայ ժողովրդի պատմության համարյա բոլոր պատմաշրջաններին՝ մ.թ.ա. Դ դարից մինչև իր օրերը: Հայնորեն հայտնի են նաև հայ գրականությանն ու լեզվաբանությանը, քերականությանը, կրոնին ու Եկեղեցուն, մշակույթին ու արվեստին նվիրված նրա հետազոտությունները: Ն. Ադոնցի գիտական ժառանգությունը համարվում է դասական հայագիտության անուրանալի նվաճումներից: Հայ-բյուզանդական հարաբերություններին նվիրված նրա մի շարք ուսումնասիրություններ իրավամբ գլուխգործոցներ են, XX դարի բյուզանդագիտության կարևորագույն ձեռքբերումներից¹:

Ցավոք, Ն. Ադոնցի գիտական ժառանգության ոչ բոլոր կողմերն են, որ հայտնի են հանրությանը: Աշխարհի զանազան գրապահոցներում (Ս. Պետերբուրգ, Փարիզ, Բրյուսել, Վիեննա, Վենետիկ, Երուսաղեմ, Բեյրութ, Բոստոն, Երևան և այլուր) պահվում են հայագիտության ամենատարբեր հարցերին նվիրված նրա բարձրարժեք շատ աշխատություններ: Արդի պատմագիտության հրատապ խնդիրներից մեկը ադոնցյան այդ անտիպների հայտաբերումն ու հրատարակումն է:

Գրականության և արվեստի թանգարանի ֆոնդերում աշխատելիս մեր ուշադրությունը գրավեց դեռևս 1910 թ. Ադոնցի գրած անտիպ մնացած մի գրախոսություն: Այն վերաբերում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ Գրիգորիս վրդ. Գալեմբեարյանի (1862-1917)՝ «Կենսագրություն Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանի և ժամանակին հայ կաթողիկեայք» մենագրությանը (Վիեննա, 1908):

Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանը (Սառաֆյան, Աղեքսանդրյան, Բյուզանդյան, Բյուզանդացի, Կոստանդնուպոլսեցի, Կեսարյան, Օմորհայի) XVIII դարի կեսերի

¹ Ն. Ադոնցի գիտական ժառանգության արժեքավորումը տե՛ս Գ. Գյուլաշյան, Նիկողայոս Ադոնցի զոհված պատմաբան, Բեյրութ, 1943: Կ. Ն. Յուզբաշյան, Նիկողայոս Ադոնցի գիտական ժառանգությունը, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1962, թիվ 4: Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Նիկողայոս Ադոնց, տե՛ս Նիկողայոս Ադոնց, Հայկական հարց, Երևան, 1996, էջ 5-24 և այլն:

Հուսով ենք, որ սույն հրատարակումը կօգնի մաև առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու Ն. Ադոնցի գիտական հետաքրքրասիրությունների և դրանց երբեմնի անսպասելի շրջադարձումների մասին⁴:

Գրախոսությունը հրապարակվում է ինքնագրի հիման վրա, որը պահվում է մշված թանգարանի Իսահակ Հարությունյանի ֆոնդում (գործ № 180, թ. 1-22): Այն գրված է 22 փոքրադիր թերթիկների վրա (չափսը 17x22): Բնագրում առկա են ջնջված առանձին բառեր, որոնք անհրաժեշտ չհամարեցինք մտցնել սույն հրապարակման տեքստի մեջ: Գրախոսությունը հրատարակելիս կատարել ենք ուղղագրական և կետադրական անհրաժեշտ ուղղումներ: Մեր կողմից ավելացված և լրացված բառերը վերցված են սուրանկյուն փակագծերի մեջ:

ՊԵՏՐՈՍ Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Կ Ե Ն Ա Ս Ա Գ Ր ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՍԱՐԱՖԻԱՆ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԻՆ

ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԵԱՏՔ: ԳՐԵՑ Բ. Գ. Ժ. Վ. ԳԱԼԵՄՔԵԱՐՅԱՆ.

ՄԻՍԻԹԱՐՅԱՆ ՈՒԽՏԵՆ, ՎԻԵՆՆԱ, 1908:

Սարգիս արքեպիսկոպոս > Սարաֆյանը 18-րդ դարու հայ մշանավոր եկեղեցականներիցն է, մինն այն դեմքերից, որոնց կյանքը արտացոլում է մոր դարուց մեր մտավոր շարժման բնորոշ կողմերը և հենց այս տեսակետից կարևոր էջ է պատմության: Սարաֆյանի կենսագրությունը գրված է մրա ձեռնասուն աշակերտի՝ Հովհաննես > Նուրտիյան վարդապետի⁵ ձեռքով 1779 թ.՝ մրա մահից չորս տարի հե-

⁴ Համազգայինի Բեյրութի գրական պահոցում է գտնվում Ս. Տեր-Ներսեսյանի՝ «XII-XIV դարերի հայկական մկարագրող ձեռագրերը Վենետիկի Մխիթարյան հայրերի գրադարանում» ֆրանսերեն ուսումնասիրության (Փարիզ, 1937) մի այլ անտիպ գրախոսություն (տե՛ս պրոֆ. Ն. Ադոնցի թողո՞մ, պահարան I, գլոց Բ/Ա.8):

⁵ Հովհաննես վարդապետ Նուրտիյան (1747-1803): Որոհն է բաղիշեցի Սահակ Քոստյանցի և Մարթա Նուրտիյանի: Աշակերտել է Աթրահմ եպս. Նուրտիյանին, Հովակիմ եպս. Քանաքեղում և Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանին: Սարկավագ (1763), վարդապետ (1769): 1773 թվականից մշտապես բնակվել է Իտալիայի Լիվորնո քաղաքում: Հեղինակ է մի շարք մանր երկասիրությունների, որոնցից մշանավոր է Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանի չափածո կենսագրությունը (1779): Սույն երկասիրությունը հայտնի է երկու օրինակով: Առաջինը՝ Միջագյուղի (Օրթագյուղ) Ամտոնյան միաբանության № 653 ձեռագիրն է, իսկ երկրորդը՝ Վիեննայի Մխիթարյանց մատենադարանի № 773 ձեռագիրը, ընդ որում, առաջինը՝ ինքնագիր է:

տո⁶: Իսկական ձեռագիրը գտնվում է Ամստդամս միաբանության⁷ դիվանում⁸: Նուրտիմյանի երկը համազավոր գրվածք է, բաժանված 10 գլուխների կամ, ինչպես հեղինակն է անվանում, երգերի: Վերջին՝ 11-րդ երգը նվիրված է հեղինակի կենսագրության⁹: Ահա այս ձեռագիր հիշատակարանն է, որ լույս է տեսնում առաջին անգամ <հայր> Գալեմբեարյանի ջանքով և բռնում է 1-140-րդ էջերը: Հրատարակության կցած է մի ընդարձակ հետազոտություն, ուր հիմն ունենալով Սարաֆյանի կյանքը, հ<այր> Գալեմբեարյանը շոշափում է նրա ժամանակակից մյուս հայ կաթոլիկ եկեղեցականների գործունեությունը: Հետևությամբ Նուրտիմյանի, հ<այր> Գալեմբեարյանը<sup>10 ևս իր աշխատությունը բաժանում է 10 գլուխների, ուր բերում է բնագրի համապատասխան բաժանմունքների բովանդակությունը՝ ընդլայնելով կամ ավելի պարզելով Նուրտիմյանի տեղեկությունները նորանոր աղբյուրների հիման վերա: Պատմվածքը հաճախակի ընդմիջվում է կողմնակի անձանց կենսագրությամբ, որ շատ անգամ ոչինչ առնչություն չունի բուն գործի հետ, կամ այնքան կապ ունի, որքան որ խնդիրը վերաբերում է կաթոլիկության: Այս կարգի ընդմիջումները վնասում են պատմության կանոնավոր և ամփոփ ընթացքին և դժվարացնում ընթերցանությունը, որ զգալի թերությունն է: Հեղինակը հավատացնում է, որ դիտմամբ է այսպես վարվել՝ նպատակ ունենալով մերկայացնել միևնույն ժամանակի հայ կաթոլիկ հասարակության սկզբնավորումը և կազմակերպությունը: Հարկավ, մույն նպատակին կարելի էր հասնել և զետեղելով բուն խնդրի՝ Սարաֆյանի կյանքին վերաբերություն չունեցող կենսագրությունները առանձին:

Ներկա աշխատության անվիճելի արժանիքն այն է, ամստարակույս, որ լույս է հանում նոր ձեռագրական մյուսեր, նոր վավերագիրներ և հիշատակարաններ: Թարմ մյուսեր են՝ 1) Նուրտիմյանի երկը՝ 1-140-րդ էջ, 2) Սարաֆյանի մամակները Մխիթար Արքային¹⁰ 201-206 և 220-226-րդ էջեր, 3) Սարաֆյանի հավատափոխության վավերագիրը՝ էջ 175, 4) նրա եպիսկոպոսության կոնդակը և այլն: Հիշելու են

⁶ Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանը մահացել է 1773 թ. հոկտեմբերի 2-ին Լիվոռնոյում, հետևաբար յուրիմացություն է, պետք է լինի՝ «վեց տարի հետո»:

⁷ Ամստդամս միաբանություն-հայ կաթոլիկական միաբանություն, որն ստեղծվել է 1705 թ. Լիբանանում: Կ. Պոլսում, Լիվոռնոյում, Ջմստում, Բեյրութում և այլուր ունեցել են եկեղեցիներ, վանքեր և այլ հաստատություններ:

⁸ Այստեղ խոսքը վերաբերում է Միջագյուղի (Օրթագյուղ) Ամստդամս միաբանության դիվանին:

⁹ Նկատի ունի Հովհաննես վրդ. Նուրտիմյանին: Այն կրում է «Երգ առանձին» խորագիրը (էջ 135-140):

¹⁰ Մխիթար Արքայի և Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանի մամակագրությունը տե՛ս հետևյալ հրատարակությունում՝ Ղ. Տայան, Մայր դիվան Մխիթարյանց Վենետիկի Ի Ս. Ղազար (1707-1772), Վենետիկ, 1930: Մխիթարյանների՝ առ միմյանց, մամակագրություններում ևս առանձին տեղեկություններ են պահպանվել Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանի մասին (Ամդ, էջ 200, 203, 230-235 և այլն): Մխիթար Արքայի և Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանի անձնական հարաբերությունների մասն տե՛ս նաև Ս. Ընթերցման, Մխիթար Արքաճոր հրատարակչական առաքելությունը, Վենետիկ, 1980, էջ 213-220:

նաև մի շարք վավերագրեր, որոնք վերաբերում են Սարաֆյանի ժամանակակից և կաթոլիկ աշխարհի մեր շփված այլևայլ եկեղեցականների:

Ճանուցիր տեղեկություններ և փաստեր ի մի հավաքելով, հեղինակն նպատակ ունի ցույց տալու, թե որքան սաստիկ է եղել հոսանքը դեպի կաթոլիկություն: Կասկած չկա, որ վերջին դարում օտարադավան քարոզչությունը հաջողություն ուներ հայ հասարակության մեջ: Այս երևույթն ունի իր պատմական հիմքն ու բացատրությունը:

Ափսո՛ւս, որ հ<այր> Գալեմքեարյանը տրամադրություն անգամ չէ ցույց տալիս ուրվագծելու այն իրական հողը, որ ծնունդ էր տալիս հավատափոխական երևույթներին: Դավանաբանական վեճերի վերա այնպես է նայում, կարծես խնդիրն միայն կրոնական ճշմարտության որոնումն է և սրա համար են այնքան աղմուկ ու զժողություններն. և որովհետև ճշմարտությունը, հեղինակի համոզմամբ, կաթոլիկության կողմն է, ուստի բոլոր կրոնափոխ կամ կրոնափոխության միտող հայերը միայն նրա համար են թողնում մայրենի Եկեղեցին և գրկում կաթոլիկությունը, որ վերջապես վերահասու են լինում որոնելի և ըղձալի ճշմարտության: Հ<այր> Գալեմքեարյանի աշխատության մեջ աչքի է ընկնում, գուցե և հակառակ նրա ջանքերին, այն, որ հեղինակը նախ և առաջ կաթոլիկ է և նրա համար թանկ են կաթոլիկության շահերը: Այսօրինակ ներացի վերաբերում ինքնըստիներյան թերություն է պատմական աշխատության համար. ավելին կասեինք՝ հավատափոխության հաջողությունը վերագրել լոկ կրոնական համոզմունքի հեղաշրջման, մեր կարծիքով, նշանակում է նսեմացնել, եթե ոչ՝ ժխտել կաթոլիկական հոսանքի պատմական նշանակությունը հայ կյանքում: Մեր վերածնության գործում կաթոլիկությունը խոշոր դեր է կատարել իր բոլոր պակասավոր կողմերով հանդերձ: Հայ հասարակության զարթոնի առաջին տարիներից ի վեր նրա բարձր տեմպերները հանգում էին երկու կարապետող ձգտումների՝ քաղաքական ազատության և մտավոր վերակենդանության, այս էր մեր հասարակության բաղձանքների ամփոփումն: Առաջին ձգտման ողջակեզ եղան անձնվեր ուժեր և տեմպերը մնաց և մնաց իբր երազանք: Իսկ կրթական կենդանությունը հետզհետե իրականացավ: Խավարի մեջ խարխափող հայ կյանքն անգոր էր ծնել և սնել այնպիսի ձգտումներ, որոնք իրապես օտար ներշնչումներ էին և ծագում էին առավելապես կաթոլիկ քարոզիչներից: Պատրաստությամբ բարձր լինելով հայ մակարդակից, լատին թե մերազնյա քարոզիչները բնականորեն մեծ ազդեցություն և համակրություն պիտի գրավեին ուսումնաստեմչ խավերում: Սրանց գոհությամբ և երբեմն նույնիսկ նրանց դեմ հակազդեցիկ լինելու նպատակով հայ եկեղեցականներն ևս հետամուտ էին լինում ուսման և գիտության՝ օգտվելով կաթոլիկ հրատարակություններից և կամ նրանց օգնությամբ ձեռնարկելով նոր հրատարակության: Գիտության և լուսավորության անհազ տեմպան զոհում էին երբեմն և դավանությունը, երբ նկատում էին, որ կրոնափոխությունը կարող է նրանց ընձեռել դյուրություններ ուսանելու կամ ուսուցանելու:

Կաթոլիկ սաղորդիչները հուսադրում էին հայերին Հոռմա գահի անունով և խոստանում էին քաղաքական ծրագիրներն իրագործելու եվրոպական պետությանց միջոցով: Նրանց թև և թիկունք էր ֆրանսական պետությունը, որի քաղաքական շահերն էլ նույն էին պահանջում: Բարձրագույն Դուռը վարանոտ դիրք էր բռնում, երբեմն հոգուտ կաթոլիկության, երբեմն Հայ Եկեղեցուն: Տաճկական իշխանությանց տրամադրությունը, ինչպես և Ֆրանսայի քաղաքականությունը, անտարակույս, առաջնակարգ մշահակություն ունին հայ կաթոլիկ հասարակության զարգացման պատմության մեջ:

Այսպես, հայ առաջավոր դասի ազատագրական և կրթական ձգտումները և քաղաքական աշխարհի այնժամանակյա կացությունը իրենց փոխադարձ հարաբերությամբ կազմում են այն պատմական կովանը, որին հեմվելով կարելի կլինի լուսավորել կաթոլիկ և հայ համայնքների ընդհարումն իր գլխավոր ելևէջներով:

Կրոնափոխությունն անպայման հարմարություններ էր տալիս նրանց, որոնք ուզում էին վերածնության գործին ծառայել՝ կապելով նրանց անմիջապես լուսավոր կենտրոնների հետ և ստեղծելով որոշ հովանավորություն: Ամշուշտ, մայրենի Եկեղեցուն հավատարիմ մնալն էլ ուներ իր առավելությունները, որոնցից չէին ուզում զրկվել դավանափոխները: Այստեղից ծագում էին երկդմի և անորոշ դրություններ՝ հավատափոխ համարվողը այլ գույն ուներ Հոռմում և այլ՝ Պոլսում կամ զավառներում: Այս կողմի վերա միայն կարելի է բացատրել կաթոլիկ հետևորդներից շատերի երերում կյանքը և տատանսոտ գործունեությունը, եթե միայն չենք ուզում համարել նրանց բախտախնդիրներ և շահասեր արկածավորներ:

Ներկա աշխատության մեջ չի մկատվում այս կամ նման մի պատմական հայեցողություն. դավանափոխների գործունեությունը հիմնվում է լոկ անձնական հատկությանց վրա, պայմանավորվում է այս կամ այն բարենասնությամբ, և որքան անձը մոտ է Հոռմին, այնքան մախանձելի է նրա մկարագիրը: Սարգիս Սարաֆյանի հակառակորդները, ըստ հ<այր> Գալեմքեարյանի, բռնկված էին մախանձով: Սահակ Ահագինը¹¹ նրա փառքին էր մախանձում, Հակոբ Պատրիարքը¹² կասկած

¹¹ Սահակ (Իսահակ) արքեպս. Ահագին, Բղեցի (?-1763), մշահավոր հոգևոր-եկեղեցական գործիչ: Աշակերտել է Հովհաննես Կոլոտ Պատրիարքին, վարդապետ (1728), եպիսկոպոս (1736): Կարինի (1729-1743) և Զմյուռնիայի (1743-1756) Հայոց հոգևոր առաջնորդ, Ս. Էջմիածնի մկիրակ (1743-1756): 1756 թ. ընտրվել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, սակայն շուրջ երեք ու կես տարի հապաղել է օծում ստանալ և զահակալել: Ահա թե ինչու 1759 թ. օգոստոսին նրա ընտրությունը հայտարարվում է չեղյալ (տե՛ս Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հատ. Բ, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 2988): Ամշուշտ սխալ է Սահակ Ահագինին Հայոց Կաթողիկոսների շարքը դասելը, ինչպես արել են «Ժամագիրք Հայաստանեայց Սուրբ Եկեղեցու» (Կ. Պոլիս, 1874) ժողովածուի հեղինակները՝ հորջորջելով նրան «Սահակ Ե. Կեղեցի» (Ամդ, էջ 640):

¹² Հակոբ արքեպս. Նալյան, Աստվածաբան (1706-1764), մշահավոր եկեղեցական գործիչ, մատենագիր: Ավարտել է Սկյուտարի դպրատունը, աշակերտել է Հովհաննես Կոլոտ Պատրիարքին,

և երկյուղ էր կրում, չլիմի թե Սարաֆյանը պատրիարքությունը խել արանից և այլն: Ամհատական որպեսությունը, անշուշտ, իր հարգմ ու մշանակությունն ունի պատմության մեջ, բայց զարմանալի է, որ բարեմասնությամբ օժտված եմ հանդիսանում, ըստ հեղինակի, միայն առավելապես կաթոլիկության հակվածները, եթե մինչև իսկ հակումը տեղի է ունենում զառամյալ հասակում: Պետք է խոստովանել, որ անձնական որակի վրա հիմնված տեսակետը հ<այր> Գալեմբեարյանը առնում է իր բնագրից՝ Հովհ. Նուրտիմյանի գրությունից: Սակայն այս հանգամանքը բնավ չէ թեթևացնում արա պատասխանատվությունը: Իրավ է, հ<այր> Գալեմբեարյանը խոստովանում է. «մատչելի վաերագիրներով անոր ստուգությունը փորձի տակ դնել» (էջ 144), պահել արա պատմական կետերն առանց Նուրտիմյանի խորհրդածություններին և դատողություններին, սակայն խոստումն մնում է սին խոստում, և մեր հեղինակը իրոք խոսում է այնպես, ինչպես թելադրում է բնագիրը: Հովհաննես Նուրտիմյան, իբր Սարգսի ձեռնաստն աշակերտ¹³, թերևս չէր կարող այլապես վերաբերել իր ուսուցչի դալար հիշատակին, քան մերձավորի աչառությամբ: Նրա գործն իսկապես մի անբող է Սարգսի անվան, ուր ոգի ի բոհն աշխատում է անպարտ կացուցանել իր հոգևոր հոր և այն դեպքում, ուր ըստ երևույթին լուրջ հիմքեր ունեին արա հակառակորդները: Հովհ. Նուրտիմյանի ճշմարտությունը հ<այր> Գալեմբեարյանի աչքում ամեն կասկածից վեր է:

Ուշի-ուշի դիտելով Սարգսի կյանքի՝ արա կրթության և գործունեության պայմանները, կարելի է վիճելի համարել արա կենսագիրների լուսաբանությունները շատ պարագաներում: Նուրտիմյանին թվում է, որ Սարգսի ի բնե տրամադիր էր կաթոլիկության, արա կյանքի միակ խնդիրը կաթոլիկ հավատի տարածումն և բարգավաճումն էր, որին մվիրել էր մա իր բոլոր ուժերը իբրև առաջնորդ, քարոզիչ, թարգմանիչ և հրատարակիչ: Հ<այր> Գալեմբեարյանը ընդունում է արա վարկածները առանց վերապահության, և թեև իր ձեռքին ունի ստույգ վավերագիր, որից երևում է, որ Սարգսի կաթոլիկությունն ընդունել է 1743 թվին, բայց և այնպես ասում է. «Կարելի չէ որոշել՝ ո՞ր թուականն է սկսեալ Սարգսի արքեպս. յարած էր կաթողի-

Գասպար դպիր Սեբաստացուն, Պաղտասար Դպրին: Վարդապետ (1728), եպիսկոպոս (1730): Եղել է Գաղատիայի հայոց հոգևոր առաջնորդ (1735), Երուսաղեմի պատրիարքության փոխանորդ (1740), Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք (1741-1749, 1752-1764), Բուրսայի հայոց առաջնորդ (1749-1752): Հեղինակ է աստվածաբանական մի շարք մշանակալից երկասիրությունների՝ «Գիրք կոչեցեալ վէմ հաւատոյ» (Կ. Պոլիս, 1733), «Գիրք մեկնութեան աղօթից Սրբոյն Գրիգորի Նարեկացոյ» (Կ. Պոլիս, 1745), «Գիրք կոչեցեալ զէն հոգեւոր» (Կ. Պոլիս, 1757, ունեցել է հիմգ հրատարակություն), «Գիրք կոչեցեալ զանձարան ծանուցման» (Կ. Պոլիս, 1758) և այլն: Հ. Նալյանի մասին գրականության մատենագիտությունը տե՛ս Գ. Բամպուրջեան, Հակոբ Պատրիարք Նալյան (1706-1764). կյանքը, գործերը և աշակերտները, Ստամպուլ, 1981, էջ 220-224:

¹³ Հովհաննես վրդ. Նուրտիմյանը Սարգսի արքեպս. Սարաֆյանին աշակերտել է 1766-1769 թվականներին:

կեայ վարդապետութեան և հասարակութեան» (էջ 166) և ապա Նուրտիմյանի ազդեցության տակ պնդում է. «Արդէն յառաջ քան զառաջնորդութիւն Կեսարիոյ՝ որ է 1730, պէտք է որ ընդգրկած ըլլայ կաթողիկէ հաւատքը» (էջ 172): Կեսարիա առաջնորդ եղած ժամանակ¹⁴ Սարգիս գնում է Էջմիածին 1734 թվին և եպիսկոպոսության աստիճան ստանալուց հետո¹⁵ դառնում է իր թեմը: Սարգսի շիտակության մասին վատ գաղափար պետք է ունենալ՝ կարծելով, որ կաթողիկէս հավատը ընդգրկելուց հետո մա ընդունակ էր Էջմիածին գնալ և խաբէությամբ եպիսկոպոսանալ: Օտուով Սարգիս Կեսարիայից հրաժարվում է, և Հովհաննէս <Անու> Կոլոտ Պատրիարքը¹⁶ ուղարկում է նրան Անկյուրիա¹⁷: Այստեղ դավանաբանական վեճերը և կուսակցական կրքերը խիստ սուր կերպարանք էին ստացել: Կաթողիկէները զորանալով՝ յոթ եկեղեցիներից չորսը գրավել էին. «Այս ինչ տըրհան չէր Սարգսի», խորհրդածում է Հովհ. Նուրտիմյան (էջ 39), և մույնը կրկնում է հ<այր> Գալեմքեարյանը (էջ 180), որ Սարգսին թեև հաճելի էր կաթողիկէների զորացումը, բայց չէր ուզում այնտեղ գնալ, վերջը համաձայնեց գնալ և աշխատեց մեղմել կրքերը: Անտարակոյս, որ եթե Սարգիս այդ ժամանակները հարած լիներ կաթողիկոսության կամ մույմիսկ անձնա համակրություն ցույց տված լիներ, Կոլոտի մեան Պատրիարքը երբեք նրան Անկյուրիա չէր ուղարկիլ: Բացի սորանից, Ավգերյան Ստեփ<անոս>

¹⁴ Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանը Կեսարիայի առաջնորդ է եղել 1730-1738 թթ.: Այդ տարիների նրա գործունեության մասին տե՛ս Ա. Ալպոյաճեան, Պատմութիւն հայ Կեսարիո, հատ. Ա, Կահիրե, 1937, էջ 922-923, և այլն:

¹⁵ Ս. Սարաֆյանը եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 1734 թ. մայիսի 25-ին՝ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Աբրահամ Գ. Կրետացու կողմից: Արարողության ընթացքում Կաթողիկոսը նրան տվել է «Օմորհալի» պատվատիտղոսը: Աբրահամ Գ. Կաթողիկոսի Կոմդակը տե՛ս Հ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանի ի վիճակում, 1895, էջ 1031:

¹⁶ Հովհաննէս արքեպս. Կոլոտ (1678-1741), ականավոր եկեղեցական-հոգևոր գործիչ: Սովորել է Բաղեջի Ամրդոլու դպրոցում, աշակերտել է Վարդան արքեպս. Բաղիշեցուն, Գրիգոր վրդ. Օրովանցուն (ապագա Օղթայակիր Պատրիարքին): Աքեղա (1698), վարդապետ (1700), եպիսկոպոս (1726), Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքական փոխանորդ (1713-1715), Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարք (1715-1741): 1977 թ. երջանկահիշատակ վազգեն Ա Կաթողիկոսի կարգադրությամբ 1978 թվականը հռչակվեց հոբելյանական տարի՝ ի նշանավորումն Կոլոտ Պատրիարքի ծննդյան 300-ամյակի: Հովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի մասին նորագույն գրականությունից տե՛ս Գ. Բամպուրջյան, Հովհաննէս Պատրիարք Կոլոտ (1678-1741) և իր աշակերտները, Սթամպուլ, 1988: «Հովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք, Սթամպուլ, 1978»: Օմորհք արքեպս. Գալուստյան, Հովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի կյանքն ու վաստակը, տե՛ս «Էջմիածին», 1978, № 10-12, էջ 91-111: Սահակ վրդ. Մեմենյան, Նոր մյութեր Կ. Պոլսո երջանկահիշատակ Պատրիարք Հովհաննէս Կոլոտի մասին, տե՛ս «Բազմավեպ», 1978, № 3-4, էջ 255-283: Շահն արքեպս. Անճեյան, Հովհաննէս Կոլոտ, տե՛ս «Սիոն» 1978, № 1-3, էջ 14-18 և այլն:

¹⁷ Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանը Անկյուրիայի (Գաղատիա) հոգևոր առաջնորդ է եղել 1738-1741 թվականներին:

եպիսկոպոսը¹⁸ վկայում է, որ Անկյուրայում եկեղեցիներում ուղղափառների (իմա՝ կաթոլիկների) դեմ էին քարոզում, և Պատրիարքը հրամայել էր, որ քահանաները հնազանդվեին Սարաֆյանին, չորս եկեղեցիների բանալիները հանձնում են նրան և հակառակող քահանաները արքայապետին են (էջ 182): Այս խոսքերից հետևում է, որ Սարգիս Անկյուրայում դեռևս հավատարիմ էր Հայ Եկեղեցուն: Նրա կենսագիրների պնդումները հակառակ հաստատության հիմն չունեն, եթե այդպիսին չհաշվենք նրանց ցանկությունը՝ Սարաֆյանին ի ծնե համարել կաթոլիկ:

1740 թվին Կոլոտ Պատրիարքի մահվան լուրը¹⁹ առնելուն պես Սարգիս շտապում է Պոլիս: Պատրիարք է ընտրվում Սարգսի դասընկեր Հակոբ Նալյանը: Որ Սարգիս աչք է ունեցել պատրիարքական գահին, ավելի քան հավանական է: Հակոբ Պատրիարքի և Սահակ Ահազնի կասկածներն այս մասին, անշուշտ, անհիմն չէին: Հ<այր> Գալեմբեարյան ժխտում է այս հանգամանքը այն համոզմամբ, որ Սարգիս փառասեր չէր և նույնիսկ փառքն կփախչեր: Անկողմնակալ վերաբերումը, թերևս, պահանջներ ենթադրել, որ բարձր աթոռի հավակնության անհաջողությունից հետո, հավանորեն Սարգիս որոշում է թողնել վարչական ասպարեզը և պարապել գրական-հրատարակչական գործով: Զախորդ թեմավարությունը կարող էր նրան տանել դեպի այս վճիռը: Հետևյալ՝ 1741 թ. նրան տեսնում ենք Զմյուռնիա իբր մկիրակ Երուսաղեմի վանքի²⁰: Այստեղ Սարգիս գաղտնի ընդունում է կաթոլիկություն և տեղվույն պապական փոխանորդի²¹ միջոցով, ինչպես երևում է Հավատո տարածման²² գահերեց կարդինալի պաշտոնական գրությունից (էջ 175): Այսպես, Սարգիս 45 տարեկան հասակում, 25 տարուց ավելի Հայ Եկեղեցուն ծառայելուց հետո, «մի

¹⁸ Ստեփանոս եպս. Ավգերյան (Աբգարյան) Գաղատացի (?-1821), եկեղեցական գործիչ, մատենագիր: Ավարտել է Հոռնի Ուրբանյան դպրոցը: 1797 թվականից՝ եպիսկոպոս, 1804 թվականից՝ Կ. Պոլսի հայ կաթոլիկական համայնքի պապական ներկայացուցիչ: Հեղինակ է թուրքատու մի քանի կրոնագիտական գրքերի և «Պատմություն Գաղատիոյ հայ կաթողիկեայ հասարակութեան» (1810) անտիպ աշխատության:

¹⁹ Թյուրիմացություն է: Հովհաննես Կոլոտ Պատրիարքը մահացել է 1741 թ. փետրվարի 13-ին, ինչպես հավաստում է նրա տապանաքարի արձանագրությունը՝ «ի ներքաան և հինգ ամաց պատրիարքութեան լամի Տեառն 1741 փետրվարի 13 ըստ ՌԺՂ» (տե՛ս Գ. Բամպուքյան, Հովհաննես Պատրիարք Կոլոտ, էջ 66): Ի դեպ, Գալեմբեարյանի բնագիրը նույնպես հիմք չի տալիս նման պնդման համար՝ «Պոլսէն լուր առնելով, որ Կոլոտ Պատրիարք մահացու հիվանդ է, <Սարաֆյանը> 1740-ին փութաց ի Կ. Պոլիս» (Աճ, էջ 181):

²⁰ Ավելի ստույգ է այն, որ Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանը Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի մկիրակ է եղել 1742-1743 թվականներին:

²¹ Այդ ժամանակ Զմյուռնիայում պապական մկիրակն էր Հ. Զիրիոմա Լանցա դի Փերան (P. Girolamo da Peraio): Այս իրադարձության մասին ավելի վավերական տե՛ս Ս. Ընտնեմյան, Նոր մյութեր Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանի մասին, էջ 6:

²² «Հավատո պրոպագանդա» (Propaganda fide)- հաստատություն, որ հիմնադրվել է Հոռնում 1622 թվականին՝ Արևելքի երկրներում կաթոլիկություն տարածելու նպատակով:

բարի օր» գալիս է այն եզրակացության, ինչպես հավատացնում են նրա կենսագիրները, որ մինչև այդ դավանած ճշմարտությունը մոլորություն է եղել, և ճշմարտությունը կաթոլիկության մեջ է²³:

Նորադավան եպիսկոպոսը, 1744 թ. ծածուկ մալ մտելով, ամենտանում է Ջմյուռնիայից: Վենետիկի վրայից անցնում է Հոռն և վերստին դառնում Վենետիկ: Ի՞նչ էր այս գաղտնի ճանապարհորդության միտքն ու նպատակը: Հայր-Քաթարյանը կրկնում է Նորսիմյանին խոսքերը, որ Սարգիս ուխտ ուներ Հոռն երթալու և սրբազան քահանայապետին²⁴ հպատակելու, և ապա Վենետիկի մեջ տպարան և վարժարան հաստատելու՝ կաթոլիկություն տարածելու համար: Հետագա հանգամանքները ցույց են տալիս սակայն, որ Սարգիս նպատակն է ընդհանրապես հայ ազգի կրթությանը ծառայել և նրա ձեռնարկներին կրոնական գույն տալ՝ կաթոլիկ կենսագիրների անձնական տեսողության արդյունքն է:

Սարգիսն իրոք հաստատեց տպարան և վարժարան, բայց շուտով փակեց՝ միջոցների սղության պատճառով: Անհաջողությունը ստիպեց նրան վերստին դառնալ Հայրենիք: Կենսագիրների կարծիքով, Սարգիս «կաթողիկեայ հաւատքը տարածելու միսիոնի որոշած էր ինք զինք, իւր պերճաբան քարոզութեամբը. եւ այս հոգով մտաւ դարձեալ հայ հասարակութեան մէջ» (էջ 55 և 257): Նախքան Պոլիս ուղևորվելը, Սարգիս մեկնում է Հոռն, գաղտնի հանձնարարականներ է ձեռք բերում, մասնավորապես մի վկայական՝ ուղղված Պոլսի լատին եպիսկոպոսին²⁵, որի մեջ «զՍարգիս կը հանձնարարէ անոր մասնաւոր խնամքին եւ հոգացողութեան» (էջ 253): Միևնույն ժամանակ Սարգիս միջոցներ է որոնում Հայոց Պատրիարքի²⁶ աչքը քաղցրացնելու իր վրա: Մինչդեռ հույս ուներ Վենետիկ մնալ, Մխիթար Աբբային գրած մամակներում²⁷ Սարգիս եպիսկոպոս» կծու ակնարկներ էր անում Պատրիարքի հասցեին («փաթրիկն Հայոց ըստ անուան, եւ ըստ գործոյն համանման Յակօբկա» (էջ 215, հմմտ. էջ 224): Իսկ Պոլիս դառնալու որոշումից հետո, փոխում է իր լեզուն և նույնիսկ մամակներ է գրում նրա համակրությունը գրավելու համար: Ծատ խրատական է «Հայաստան» լրագրի մեջ²⁸ հրատարակած մամակը, որ բերում է հայր-Քաթարյանը՝ առանց ուշ դնելու նրա վերջին տողերին:

²³ Պահպանվել է Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանի 1743 թ. հունվարի 29-ի մամակը՝ ուղղված Հոռնի, Բենեդիկտոս ԺԴ Քահանայապետին, ուր դավանափոխ հայ եպիսկոպոսը խոստանում է՝ «մինչեւ ցմառ՝ հնազանդ եղէջ Հոռնեականի Սրբոյ Եկեղեցւոյ» (տե՛ս Ա. Ընթերցմյան, Նոր մյուսեր, էջ 54):

²⁴ Նկատի ունի Բենեդիկտոս ԺԴ Պապին (1740-1758):

²⁵ Այդ ժամանակ Կ. Պոլսի լատին մկիրակն էր կարդիմալ Հ. Պոնան:

²⁶ Այսինքն՝ Հակոբ Պատրիարք Նալբանդի:

²⁷ Այդ մամակները՝ թվով ինը, պահվում են Վենետիկի Ս. Ղազարի Մխիթարյան միաբանության դիվանում (մամակների բնագրերը տե՛ս Գ. Գալեմբեարյանի գրախոսվող գրքում, էջ 201-227):

²⁸ Տե՛ս «Հայաստան», լրագրի քաղաքական, ազգային, բանասիրական և առևտրական, Կ. Պոլիս, 1846, № 21:

Նամակը գրած է Սարգիս իր մի բարեկամին, որտեղ ի միջի այլոց գրում է. «յանցելումն ողջունագիր իմն գրեցի առ հոգւոյս ցանկալի Պատրիարք վարդապետն ի ձեռն Յօհաննէս Չէլեպոյն²⁹, որոյ զպատասխանն ոչ ընկալայ: Եւ միայն թէ ի ձեռն տիրացու Յարութիւնին ազդեալ էր, թէ կամեցեալ իցէ առ ի տալ տպագրել գրիոնիսին³⁰ ինձ. որոյ վասն պատրաստեցի³⁰ եւ զպիտոյս ոմանս. սակայն այնուհետեւ այլ գրոյց ինչ ոչ տեսի: Ուստի եթէ կարելի իցէ սիրագնոյդ զնալ առ մա, եւ յիմէն ողջոյն ընծայել մեծագունիս սիրով, եւ քաղցրագունել զսիրտ մորին առ իս, զի իմ աչաց լոյս եւ սիրելի եղբայրս է. եւ մանաւանդ ի տեղի հօր եւ երախտատրի կու ճանաչեմ զնա: Զի՞նչ ասեմ. պիտոյ չէր այսպէս լինել, բայց եղեւ*: Եւ յայս մօտերս վերստին գիր գրելոց եմ առ ինքն» (էջ 232): Հ<այր> Գալեմքեարյան, որ Սարգսի կաթողիկոսյան վերաբերյալ ամեն մի ակնարկ խորհրդածութեան մընթէ է շինում, տարօրեմ լուծումը է անցնում այս տողերը և չի բացատրում, թէ ինչ է մշակակում ընդգծյալ մախադասութիւնը: Մի՞թէ պարզ չէ, որ մութ ապագայի հանդեպ Սարգիս երկդիմի քաղաքականութեան էր հետևում, և Հոռմի հետ բարեկամական հարաբերություն հաստատելով, չէ ուզում Հայ Եկեղեցուց անջատված համարվել. «Սարգիս հազիւ ոտքը Զմիտմիս կոխեց,- շարունակում է հ<այր> Գալեմքեարյանը,- տեղւոյն հայերէն մեծաւ շուքով եւ համակրութեամբ,- ընդունուեցաւ եւ մեծաւ խոհեմութեամբ կաթողիկեայ հաւատքը քարոզեց» (էջ 260):

Քարոզութեան արդյունքը մեծ չէր, բայց հ<այր> Գալեմքեարյանը չի ուզում հավատալ և կարծում է, որ «արդիւնքները իր զգուշատր կենսագրին մեզի աւանդածներէն շատ անելի եղած պիտի ըլլան» (էջ 259): Ամհիմն ենթադրություն է: Նուրսինյան ջանք չէ խնայում շեշտելու այն ամենը, ինչ վերաբերում է կաթողիկոսյան:

Զմիտմիսյի առաջնորդ Սահակ Ահագինը, տեսնելով Սարգսի համբավն, «սկսաւ մախամնիլ իրեն եւ ատել իսկ զինքն ու վարդապետութիւնը» (էջ 260): Սահակ այնքան թշնամացավ, որ գրեց Հակոբ Պատրիարքին՝ քստրելու Սարգսին, բամբասելով, որ իբր թէ «ֆռանկներու դեսպաններուն պատուէր գացած է իրենց մեծերէն, որ Սարգիսը՝ միտող ֆռանկներու, Պատրիարք ընեն» (էջ 261) և իբրև թէ այս բանը խոստովանել է ինքը՝ Սարգիսը, զինվության ժամանակը: Մեր հեղինակը Հաչադկոտ զրպարտություն է համարում Սարգսի գրությունը. «Վասն զի Սարգիս զինարբու չէր բնաւ եւ որեւէ դեսպանի ուղղած թուղթ չունէր, եւ ոչ ալ փառաց հետամուտ էր, եւ ի սգբանէ անտի փառքէ կը փախչէր» (Ամդ.): Նուրսինյանի ասելով Սահակ իր գրությունն անխոհեմութեամբ թողնում է սենյակի մեջ և Սարգսի

²⁹ Նկատի ունի իտալահայ պետական գործիչ, մատենագիր Հովհաննէս Չելեպի Սեղոսյանին (մարքիզ Զիովանի դի Սեբրոս, 1727-1811):

³⁰ Ակնարկում է Պողոս Առաքյալի աշակերտ, Աթենքի եպիսկոպոս, մատենագիր Դիոնիսիոս Արիսպագացուն (?-95):

* Այստեղ և ամենուր ընդգծումները Ն. Ադոնցիան են (Պ. Հ.)

մեկ բարեկամի կարդալով հաղորդում է նրան: Հայր <Գալեմքեարյան> անհիմն է համարում գիտության մասին պատմածը, բայց հավատում է այս տղայամիտ գրույցին: Որ Սարգիսը գիմարբու չէր, թերևս հավատանք նրա կենսագրին, բայց որ Սարգիս «որեւէ դեսպանի անուն ուղղած թուղթ չունէր», անհիմն է պնդել: Եղած տեղեկությունները հակառակն են վկայում: Գիտեմք, որ Սարգիս Ֆրանսայի և Նապոլեոն³¹ դեսպանների հետ մոտ հարաբերություններ ուներ և երկրորդ անգամ Հոտմ գնալիս նրանցից վկայականներ էր վերցրել՝ ի հաստատություն իր շահավոր գործունեության (էջ 259): Տեսանք մաև, որ Վենետիկից դառնալուս Հոտմից հանձնարարական էր առել Պոլսի լատին եպիսկոպոսի անունով. ավելի քան հավանական է, որ նույնպիսի հանձնարարականներ ունեցել է ևս դեսպաններին ուղղված: Սահակ եպիսկոպոսը, որ Սարգսի ընկերն և բարեկամն էր և մինչև անգամ նրա մի հրատարակության ծախսը յուր վրա էր առել³², լոկ նախաձեռն գրգռված, չէր կարող այսպիսի գրաբարություն հերյուրել Սարգսի վերաբերյալ, եթե իրական հիմն չունենար: Բնական է, որ Սահակը կասկածով պիտի մայեր մի եպիսկոպոսի, որ գաղտնի Հոտմ է փախչում, անսպասելի դառնում և նույն ժամանակ խուսափում է շիտակորեն հայտնել իր դավաճանքը: Սահակի գրության առթիվ Սարգիս դիմում է Հակոբ Պատրիարքին, սա պիտի ընդունում է նրան՝ տեսնելով նրա «անկեղծությունը և անմեղությունը» (էջ 262): Դժբախտաբար, հայր <Գալեմքեարյան> չի պարզում, թե ինչ էր Սարգսի անկեղծությունը. արդյո՞ք այն, որ նա պատրիարքության չէր ձգտում: Բայց միթե խնդիրն այդ չէ, այլ այն, թե Սարգիս իրոք կաթոլիկացած է, թե հավատարիմ է ազգային եկեղեցուն:

Գործի էությունը հայերի համար մութ մնաց մինչև Սարգսի երկրորդ ուղևորությունը Հոտմ:

Հակոբ Պատրիարքի թույլտվությամբ Սարգիս հաստատվեց Պոլսում: Հայերը տեսնելով, որ «Սարգիս Հոտմէն դարձաւ եւ Հայոց յարեցաւ, կուզէին որ անկա մզովէ Հոտմայ օրհնեալ գահը եւ հոռվմէական հայերը: Բայց Սարգիս գիտէր խոհեմաբար եւ ըստ խղճի վարուիլ» (275): Հասարակությունը երկուսի պատակոված՝ մի մասը գոչում էր «ասիկա տակաւին ֆռանկ է», մյուսը՝ «չէ, այլ եւս ֆռանկ չէ»: Կարծում ենք, որ այդպիսի հանգամանքներում եթե Սարգիս իրոք ուզում էր ըստ խղճի վարվել, պետք է հասարակության պահանջին զոհացում տար և պարզորեն հայտ-

³¹ Այսինքն՝ Նեապոլական թագավորության:

³² Տե՛ս «Յովհաննէս Սամեմիանցի, Գիրք օրհնակաց եւ մմանութեանց Յորդորմամբ, եւ բոլոր իսկ արդեամբ տեսածն Իսահակայ իմաստնախոհ վարդապետի եւ հոչակատր արքեպիսկոպոսի, մականանքն Ահագին կոչեցելոյ, Վնետիկ, 1750, 1115 էջ»: Սակայն, ինչպես ակնհայտ է գրքի հիշատակարանից, Սահակ արքեպս. Ահագինը տպագրությունն ավարտվելուց հետո հրաժարվել է տպագրական ծախսերը վճարել (տե՛ս «Գիրք օրհնակաց», էջ 1093):

ներ իր դավանությունը և ոչ թե երկրիմի և կեղծ խաղեր խաղար և աղմուկների պատճառ լիներ:

Պատրիարքն ամգամ վատահություն չուներ դեպի Սարգիսը: Կենսագիրների կարծիքով, Հակոբն ուզում էր, որ Սարգիսը ֆոսան համարվի, և այսպիսի հմարք մտածեց: Սարգիսն պատվիրեց քարոզել եկեղեցում այնպիսի տոներին, երբ անպատճառ պետք է շոշափել դավանաբանական խնդիրներ և այնպիսի կետեր, որոնցով Հայոց եկեղեցին զանազանվում է հռովմեականից: Սարգիս պիտի շիտակ վարվեր, «եթե չէր այր կեղծաւոր», ասում է իրավամբ Նուրտիյան: Անաչառ մարդուն ցավալի պիտի թվա, որ Հայոց Պատրիարքը ուրիշ հմար չուներ իմանալու ստուգությունը իր դասընկեր Սարգիսից: Սակայն այլ կեպ է կաթոլիկ մտածությունը. «Սարգիս, որ հեռատես եւ շրջափայտեց էր, այս դաւէն չբռնուեցաւ, հապա իր բնաբանն ու վկայութիւնները հայ վարդապետներէն եւ հեղինակներէն առնելով ուղղափառ վարդապետութիւնը կը քարոզէր յուրախութիւն ուղղափառաց» (էջ 276): Չենք հասկանում, թե Հակոբի արածի մեջ ի՞նչ դավ կար, և թե ի՞նչ է նշանակում՝ Սարգիս չբռնվեց: Եթե Հակոբի ցանկությունն էր, որ Սարգիսը ֆոսան համարվի, ինչպես հավատացնում է հ<այր> Գալեմքեարյանը, և Սարգիսն էլ իրոք նույնն էր ցանկանում, իբրև կաթողիկեա, ուրեմն ի՞նչ կարիք կար դավից խոսելու: Սարգիսն մնում էր բացեփառ հայտնել իր գույնը, որ հայերն էլ վերջապես որոշեին իրենց դիրքը և հարաբերությունը: Հ<այր> Գալեմքեարյանը կրկնում է Հովհ. Նուրտիյանի անհեթեթ խոսքերը, թե Սարգիս հայ հեղինակներից վկայություններ բերելով ապացուցեց ուղղափառությունը (իմա՝ կաթոլիկ դավանությունը)՝ առանց պարզելու, թե ո՞ր հեղինակներն էին: Խիստ կասկածելի է, որ Սարգիս հայտնորեն ուղղափառություն քարոզած լիներ. նախ՝ Սարգիս աշխատում էր միջին ուղիով ընթանալ, երկրորդ՝ Հակոբ Պատրիարքը իր «դավից» հետո նրան առաջարկեց Ռոդոստոյի առաջնորդությունը: Եթե Սարգիս միմեջև այդ իրեն կաթոլիկ հայտարարած լիներ, Նայյամ Պատրիարքը նրան թեմ չէր տալ կառավարելու³³: Պետք է ենթադրել, որ Հակոբի փորձությունը բոլորովին հակառակ արդյունքն է տվել, քան հավատացնում են Սարգիսի կենսագիրները: Սահակ Ահագինը ևս թողնում է իր թշնամական վերաբերմունքը դեպի Սարգիսը: Հ<այր> Գալեմքեարյանը՝ ասում է, որ երբ Սահակ նկատեց, որ Հակոբ Պատրիարքը չի հալածում Սարգիսն, «այն ատեն սկսաւ Սարգիս քծմիլ» (էջ 276): Սահակը բնավ պետք չուներ քծնելու Սարգիսն, եթե կար մեկը, որի մասին կարելի էր այդպիսի խոսք գործածել, դա Սարգիսն էր: Եթե իրոք կաթոլիկ էր, առաջնորդությունը կարող էր ստանալ լույս քծնության գնով, իսկ եթե

³³ Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանը Ռոդոստոյի (Թեքիրդաղ) հոգևոր առաջնորդ է նշանակվել 1758 թ.: Ս. Զատիկից հետո (տե՛ս Ա. Փաշաճյան, Հուշամատյան Ռոտոսթոյի հայերուն. 1606-1922, Բեյրութ, 1971, էջ 175, հմմտ. Ս. Ժամճեանյան, Նոր մյութեր, էջ 40):

Հակոբին հավատացրել էր, որ հավատարիմ է Հայոց եկեղեցուն, այն ժամանակ հասկանալի է և Սահակի վերաբերմունքը:

Իրողատու գնալու պարագաները և այստեղից ծագած տարաձայնությունները Սարգսի և Հակոբ Պատրիարքի միջև, որի հետևանքն եղավ Սարգսի աքսորը, թույլ և միակողմանի են բացատրված: Ոչ մի բանավոր հիմք չկա հավատալու Նուրտինյանին, որ Պատրիարքը խոստացել էր Աթոռի տարևոր (= տարեկան-Պ. Հ.) հարկը բաշխել Սարգսին, իսկ հետո դրժում է իր խոսքին և նրանից պահանջում գումարը: Նույնքան հավանական է կարծել, որ Սարգսի ինքն զլանում է սովորական տուրք վճարել³⁴ և կրում է իր պատիժը: Աքսորանքից³⁵ մասնակներ է գրում Սարգսի իր բարեկամներին, որ բարեխոսեն նրա համար, գրում է նաև Պատրիարքին՝ հայտնելով սրտի ցավերն ու կրած զրկանքները: Հակոբ ուղարկում է 100 ոսկի և մխիթարական մասնակ: Ծուռով <Հակոբ> ևս ազատում է նրան և նշանակում Եվդոկիո առաջնորդ³⁶: <Հայր> Գալեմբեարյան հավատում է, որ Սարգսի աքսորից դառնալուց հետո, երբ այց գնաց Հակոբին, վերջինս «բազկատարած մերողություն խնդրեց իր ըրածներուն. իսկ Սարգսի ներելով գրկեց եւ համբուրեցաւ» (էջ 299): Իրողությանց հետևողությունը, նրանց տրամաբանական ներքին թելը պահանջում է պնդել հակառակը, որ Սարգսի ազատությունը և առաջնորդ նշանակվելը կարող էր հետևանք լինել միմիայն զոջման և պատրիարքին ուղղված գրությանց: Հակոբ Նալյան Պոլսի նշանավոր պատրիարքներիցն է և թեթևամիտ և կամայական գործողությանց անընդունակ: Սարգսի ստիպողական պետք ուներ հաշտվելու Պատրիարքի հետ: Ծնորհիվ հաշտության Պատրիարքը վճարեց նրա պարտքերը: Եվդոկիո թեմից հրաժարվելուց հետո Սարգսի ապրում էր Պոլիս՝ Պատրիարքի մոտ³⁷: Հակոբի և Սարգսի հարաբերությունները հ<այր> Գալեմբեարյանը՝ այնպես է ներկայացնում, որ կարծես Հակոբն է հանցավոր Սարգսի նկատմամբ. Երբ «Յակոբ Պատրիարք, մահացու հիւանդ կը պառկէր,- գրում է հ<այր> Գալեմբեարյանը,- Սարգսի արքեպ<իսկոպոս> ստէպ կ'այցելէր, կը մխիթարէր, եւ զինք յափտենական կենաց կը պատրաստէր, անցեալ գործերը յիշեցնելով զոջման կը յորդորէր: Յառաջ կը բերէր այն գրքերը՝ զոր ընդդէմ ուղղափառութեան տպած էր, թէպէտ ինքն Յակոբ ալ ըրածներուն վրայ գոհ չէր» և այլն (էջ 306): Այսօրինակ դատողություններ միայն ստորագնել կարող են հետազոտության արժեքը:

³⁴ Տուրքի գումարը կազմում էր 250 մարչիլ (տե՛ս Գ. Բամպոքեյան, Հովհաննես Պատրիարք Կոլտ, էջ 192):

³⁵ Սարգսի արքեպս. Սարաֆյանն աքսորվել էր Քիոս մույն թվականի սեպտեմբեր 8-ին:

³⁶ Սարգսի արքեպս. Սարաֆյանը անվանապես է եղել Եվդոկիայի առաջնորդ (1759-1761): Նա թեմը կառավարել է փոխանորդով (տե՛ս Ա. Ալպոյանյան, Պատմություն Եվդոկիո հայոց, Կահիրե, 1952, էջ 655):

³⁷ Սա շարունակվել է շուրջ չորս տարի՝ 1761-1764 թվականները:

Ոչ միայն մոլորություն է կարծել, որ Սարգիս ջանալով «ազգն ուղղափառութեան բերել յաջողեցաւ շատերը վաստըկիլ» և ավելի հաջողություն կունենար, «սակայն այլեայլ մկատումներ թոյլ չէին տար ամենում այս քայլն առնելու» (էջ 312-313): Այդ «կէսք առ ահիմ, ոմանք առ փառաց, եւ այլ սին պատճառանաց» (էջ 119): Այս մտքին անհեթեթությունն ևս ակներև է: Փառք որոնողները, ընդհակառակն, շքեղ Հոռոմի ուղին էին բռնում և ոչ աղքատիկ էջմիածնի: Ինքն՝ հ<այր> Գալեմքեարյանը հիշում է, որ այն ժամանակ հաճախակի դեպքեր էին տեղի ունենում, երբ բախտախնդիր անձինք, մույնիսկ աշխարհականներ, կեղծ հոգևորականներ էին ձևանում և Հոռոմ երթալով աշխատում էին փառքի և պատվի արժանանալ:

1772 թ. Սարգիս իր աշակերտ Նուրտիմյանի հետ ծածուկ փախչում է Արևմուտք, «իբրև ուղղափառ ուղղափառների մէջ ապրելու» ցամկությամբ: Լիվոռնոյից մի խորհրդավոր թուղթ է գրում Հոռոմ, թույլտվություն խնդրելով գնալ այնտեղ: Հետո ուներ այլևայլ հանձնարարականներ. մշահավոր են մանավանդ գրության վերջին պարբերությունները Սարգսի մկարագրի համար. «Հուսկ յետոյ ծանուցանեմ, զի այժմ ի Կ. Պօլսի երկրքին կողմումքն Հայոց, այսինքն՝ ուղղափառաց եւ ճիգմատիքաց եւ մեծամեծաց միմչեւ զփոքունս ակնապուշ եղեալ մկատեն ի կողմնս յայս առ ի գիտել զգիարդութիւնն, եւ ուր կայանալն որպիսութեան մերոյ» (էջ 372): Հ<այր> Գալեմքեարյանը խոհեմությամբ լռելայն է անցնում այս անգալոր տողերը:

Ջարմանալի է, որ Սարգիս, որ թեև ըստ կենսագիրների, հայտնապես ուղղափառություն է քարոզել 1754-1772 թթ. և հանձնարարականներ ևս ուներ, բայց և այնպես ստիպված էր երկար գրությամբ համոզել Հոռոմին, որ ինքը վաստակավոր անձն է: Փորձված Հոռոմը այլ կերպ էր մայում 73-ամյա ծերունու զաւստյան վրա և պատասխանում է, որ «ժողովոյ արկղը շատ ծանրաբեռնեալ է» (էջ 373) և թե «նախ՝ եպիսկոպոսունս որք են աստ տեղատրեցից եւ ապա հոգասցուք զնա» (էջ 375): Իզուր էր Սարգիս հավատացնում, թե «զալուստն իմ ի Հոռոմ ոչ դիտէր զօգուտն անձին իմոյ ի կողմանէ դրամոյ» (էջ 373): 1773 թ. մեռավ՝ փափագին չհասած: Մահից հետո երևաց, որ Սարգիս բավականի հարստություններ էր դիզել իր քարոզչության ժամանակ: Բայլ առ քայլ հետևելով Սարաֆյանի կենսագրության, զայիս ենք հաստատելու ինչ որ ասացինք սկզբում՝ Սարգսի վերաբերումը դեպի կաթողիկոսության այնքան որոշ չէ, որ տարաձայնության տեղիք չտա: Ըջմարիտ է, 1743 թ. պաշտոնապես ընդունում է կաթողիկ դավանությունը և ուղևորվում Արևմուտք, բայց հույսերը ի դերև ելնելուց հետո դառնում է Հայրենիք և հարում մայրենի Եկեղեցուն: Որ Հակոբի պես Պատրիարքը թեմեր էր առաջարկում մրան կառավարության, և Սիմեոն Կաթողիկոսը³⁸ բարեկամ էր Սարգսին և տակավին 1771 թ.՝ ասել է վերջին

³⁸ Սիմեոն Ա Երևանցի Կաթողիկոսի (1763-1780) և Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանի բարեկամությունն ունի հին պատմություն: Ուշագրավ է, որ Ռոդոստոյից վերադառնալուց հետո Սարաֆյանը Կ.

փախուստի նախօրեին, առաջարկում է նրան էջմիածնի նվիրատվություն, պերճ ապացույցներ են, որ Սարգիս չէր նկատվում «սրտով եւ վարդապետութեամբ կաթողիկեայ»: Համեմայն դեպս, հայ եկեղեցականությունը նրան չէր համարում խորթացած Հայ եկեղեցուց: Հավանականն այն է, որ Սարգիս ազգի լուսավորության ծառայելու տենչով տոգորված, մտադրություն է ունեցել հաստատվել Վենետիկ՝ մտնել Մխիթար Աբբայի³⁹, որի համար պատրաստ է եղել անգամ զոհելու ազգային եկեղեցին՝ հուսալով, որ այս զոհաբերությամբ գլխավոր նպատակը կշահվի⁴⁰: Սակայն անհաջողության դեպքից հետո, հիասթափվում է և դառնում է Հայրենիք և մտնում վերստին Հայ եկեղեցու ծոցը: Ծերության հասակում նախկին ծրագիրները նորից նրան տանում են Արևմուտք. ունենալով հետը մեծ գումար, հույս ուներ, որ այս անգամ ավելի հաջող կերթան նրա ձեռնարկությունները:

Իսկ եթե կանգ առնենք այն տեսակետի վրա, որ պաշտպանում են նրա կենսագիրները, պիտի հանգենք ամենատիտոր եզրակացության Սարգիս անձնական հատկության վերաբերյալ: Եթե հիրավի Սարաֆյանը ծարավի էր կրոնական ճշմարտության, պետք է որ ամենից առաջ բացարձակ հայտներ իր գտած ճշմարտությունը և ոչ թե մութ խաղ խաղար հայ եկեղեցականության հետ՝ սքողելով նրանից և ժողովրդից իր էությունը: Երկուց տերանց ծառայելը կրկնակի անտանելի է, մանավանդ խղճի խնդիրներում, այն էլ կրոնականի համար: Երբ մարդու մեջ պակասում է շիտակությունը, մյուս առաքինի կողմերն անգամ կորցնում են իրենց արժեքը կամ փայլում են կեղծ փայլով: Հայր > Գալեմբեարյանը պետք է կշռի դներ, որ Նուրտիմյան ներկա լինելով իր ուսուցչի մահվան և նրա վերջին օրերին, երբ Սարգիս իրոք ջանք չէր խնայում իր ջերմ կաթոլիկությունը ցուցանելու Հռոմի հանդեպ, ակամայից հետադարձ լույսով է ներկայացնում Սարգիսի կյանքն ընդհանրապես: Նուրտիմյանի կարծիքով, Սարգիս ի բնե կաթոլիկ էր. մույնը ասում է և իր հոր հա-

Պոլսում բնակություն է հաստատում ոչ այլուր, քան Սամաթիայի Ս. Գևորգ եկեղեցում գտնվող Ս. էջմիածնի նվիրակ Սիմեոն վրդ. Երևանցու մոտ (տե՛ս Գ. Բամպուքճյան, Հովհաննես Պատրիարք Կոլոտ, էջ 193): Բացի այդ, մույն Սիմեոն վարդապետը Սարաֆյանին անվերադարձ տրամադրել է 100 ոսկի (ամդ, էջ 194):

³⁹ Հետաքրքիր է, որ Մխիթարյանները քացառախորհուն կասկածաբով վերաբերվեցին Ս. Սարաֆյանի այդ փորձերին: Որ Ս. Սարաֆյանի և Մխիթարյանների միջև գոյություն ունեին ակնհայտ տարաձայնություններ, խոստովանում է անգամ ինքը՝ արքաբայր Ստ. Մելքոնյանը (տե՛ս Ս. Մեմենճյան, Նոր մյութեր, էջ 26-27):

⁴⁰ Ն. Ադոնցի սույն ենթադրությունը հեշտությամբ հիմնավորվում է Վենետիկի պապական միության կարաչոլիի 1745 թ. հոկտեմբերի 22-ի Պապին հղված գեկուցագրով, որտեղ մշվում է, թե Սարգիս արքեպս. Սարաֆյանը մտադիր է Վենետիկում հիմնադրել հայկական վարժարան՝ դասավանդելու համար հայ պատանիներին զրականություն և կաթոլիկե վարդապետություն, ինչպես նաև «ունի քաղմաթիվ գրքեր ալ տպագրելու ծրագիր» (տե՛ս Ս. Մեմենճյան, Նոր մյութեր, էջ 8):

մար, որից թեև զրկվել էր 7-ամյա հասակում, բայց գիտե, որ «դաւանութեամբ ուղղափառ կաթողիկեայ էր, բայց մեղչաց վախէն ծածուկ կը պահէր» (էջ 148):

Նկատված թերությունները հստակ են և մյուս ամձանց կենսագրություններում. մույն միակողմանիությունը և մեղ կրոնական հայեցակետը: Հարկավոր ենք համարում շեշտել, որ թերի և անբավարար լուսաբանությունը ընդգծելով, չենք կարող ուրանալ գրքի՝ հ<այր> Գալեմբեարյանի աշխատության մեծ արժեքը: Այստեղ ամբարված են հարուստ մյութեր, տքնաջան աշխատանք, մանրակրկիտ դիտողություններ, որոնք իրենց մշակակությունն ունեն և կպահեն, անկախ լուսաբանությունից և ըստ ամենայնի արժանի են խրախուսանքի, մանավանդ որ արժ<անապատիվ> հ<այր> խոստանում է լույս ընծայել ստվար աշխատությունը՝ մվիրված հայ կաթողիկ հասարակության 1800-1830 թթ. պատմության⁴¹:

Սրտով ցանկանում ենք, որ մոր երկը գերծ լիմի մկատված թերություններից և փոխան կաթողիկ տեսակետի, առաջ բերվի որևէ պատմական ճշմարիտ տեսություն, որպեսզի գիտական հիմք չլիմի կրկնել կաթողիկ հետազոտողների հասցեին այն, ինչ որ հ<այր> Գալեմբեարյանը ասում է ոչ կաթողիկեա մասին. «Դժբախտաբար կաթողիկեայ հասարակութեան վերայ ոչ-կաթողիկեից գրածները գրեթե ամենքն այսպես սխալ կամ խեղաթիրեալ են» (էջ 363-364):

Ն. ԱԴՈՆՑ

15 փետ<տրվարի>, 1910 թ.

Ս. Պ<ետերբուրգ>

⁴¹ Իրոք, Գ. Գալեմբեարյանը մի քանի տարի անց հրատարակեց խոստացած աշխատությունը՝ «Կենսագրություններ երկու հայ պատրիարքներու և տասն եպիսկոպոսներու և ժամանակին հայ կաթողիկեայ» (Վիեննա, 1915) խորագրի ներքո: